

MUHÂKEMETÜ'L-LUGATEYN

ışmesi arasındaki paralelliğe temas etmiş. Arap ve Fars hükümdarlarından sonra Hülâgû ile (Hülegü) siyasi hâkimiyetin Türkler'e geçmesine rağmen Timurlular devrine kadar Türkçe'de önemli edebî ürünler verilmemişine dikkat çekmiştir.

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't-Türk*'ünden sonra Türk dili üzerine yazılmış önemli bir eser olan *Muhâkemetü'l-lugateyn*'in ikisi yurt içinde (TSMK, Revan Kökü, nr. 808, vr. 774^b-781^b; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4056, vr. 774^b-784^a), ikisi yurt dışında (Paris Bibliothèque Nationale, Supplement, Turc., nr. 316-317, vr. 278^a-286^a; Budapeşte Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjtemény, Tör. Qu., nr. 75) olmak üzere dört nüshası bilinmektedir. Eser hakkında ilk çalışmayı Etienne Marc Quatremère yapmış (*Chrestomathies Orientals, Extraits d'Ali-Schir*, Paris 1841, s. 1-39), ardından metniyle birlikte Fransızca çevirisini yayımlamıştır (*Chrestomathie en turk oriental*, Paris 1845). *Muhâkemetü'l-lugateyn*, Osmanlı sahasında ilk defa *Nilüfer* dergisinde özet halinde tefrika edilmiş (sy. 37-40, Bursa 1307), daha sonra iki defa Türkiye Türkçesi'ne çevrilerek metniyle birlikte yayımlanmıştır (İbn Mevlâna Velem [Veled Çelebi], İstanbul 1315; Necip Âsim'in, François-Alphonse Belin'in Ali Şîr Nevâî'nin hayatıyla ilgili makalesinin tercümesiyle birlikte; İ. Refet İştıman, Ankara 1941). Agâh Sırri Levend, *Ali Şîr Nevâî* başlığıyla yayımladığı dört ciltlik kütülyatın son cildinde *Muhâkemetü'l-lugateyn*'in metnini de Latin harfleriyle neşretmiştir (Ankara 1968, s. 189-217). Eserle ilgili son çalışmaya gerçeklestiren F. Semra Barutçu Özönder metin, edisyon kritik, tercüme ve bir yazmanın tipkibasımı yayılmış (Ankara 1996), ayrıca iki dilin muhakemesine esas alınan dil malzemesi üzerinde ayrıntılı biçimde durmuştur (bk. bibl.).

Orta Asya Türkleri'nin muhtelif çalışmalarına konu olan *Muhâkemetü'l-lugateyn*, Türkmenistan'da Abdülhakim Kulmuhammedov (Aşgabat 1925), Özbekistan'da Aybek-Parsa Şamsiyev (Taşkent 1948, III, 171-219, *Mecâlisü'n-nefâis*'le birlikte), E. A. Osmanov (Taşkent 1948), U. Sanakulov (Taşkent 1971), Suyima Ganiyeva (Alişer Navoi: *Mukammal Asarlar Toplamı* içinde, Taşkent 2000, XVI, 5-40); Afganistan'da Muhammed Yâkub Vâhidî (Kâbil 1363 hş.); Doğu Türkistan'da Hemit Tömür - Abdurup Polat (*Muhâkemetü'l-lugateyn: İkki Til Münâzarası*, 1988

[Milletler Neşriyatı]) tarafından neşredilmiştir.

Muhâkemetü'l-lugateyn'i Arminius Vámbéry, Budapeşte yazmasına dayanarak Macarca'ya ("Muhakemet-ül-lugatejn Mir 'Ali-Sîr [Nevâî] csagataj-törökjéböl", *Nyelvtudmány Közlemények*, I [Pesten 1862], s. 112-130), Turhan Genceî Farsça'ya (*Muhâkemetü'l-lugateyn*, Tahran 1327 hş.), Robert Devereux önce iki makale halinde ("Muğakamat al-lughatain", MW, LIV/4 [October 1964], s. 270-287; LV/I [January 1965], s. 28-45), ardından kitap olarak (*Muğakamat al-Lughatain*, Leiden 1966, Çağatay Türkçesi metniyle birlikte), İngilizce'ye ve A. Malexovoy Rusça'ya (*Vozlyublenni serdets, Sujdenie o dvux yazikax*, X, Taşkent 1970, s. 107-139) çevirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Şîr Nevâî, *İki Dilin Muhakemesi* (hz. F. Sema Barutçu Özönder), Ankara 1996; Köprülü, Araştırmalar, s. 257-266; Suzan Tokatlı, "Türkçe ile Farsça'yı Mukayese Eden İki Eser", *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni* (12-13 Nisan 2001), *Bildiriler* (hz. Mustafa Argunşah v.dgr.), Kayseri 2001, II, 703-706; Cevat Heyet, *İki Dilin (Türkçe-Farsça) Karşılaştırması* (*Mukayesetü'l-lugateyn*), (çeviren Mürsel Öztürk), Ankara 2003; A. Vámbéry, "Muğakemet-ül-lugatejn. Mir 'Ali-Sîr (Nevâî) csagataj-törökjéböl", *Ny.K.*, I (1862), s. 112-130; A. K. Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevâî" (çeviren Rasime Uygun), *TDAY Belleten*, II (1954), s. 59-96; *TDI*, Ali Şîr Nevâî özel sayısı, XV/173 (1966), s. 285-316; İristay Kucuk Kartayev, "Ali Şîr Nevâî'nin Dil Dünyası", a.e. (aktaran Ertan Çevik), sy. 522 (1995), s. 667-673; Abdurup Polat, "Ali Şîr Nevâî ve Meşhur Eseri 'Muhakemetü'l-lugateyn' Hakkında" (aktaran Fatma Özkan), *TK*, XXXIV/396 (1996), s. 206-212; İbrahim Yoldaş, "Ali-Şîr Nevâî'nin 'Muhakemetü'l-lugateyn' İsimli Eseri Hakkında", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Ali Şîr Nevâî özel sayısı, sy. 13, Ankara 1997, s. 21-23.

 A. Azmi BİLGİN

MUHAKKIK-1 TÎRMİZÎ

(bk. SEYYİD BURHÂNEDDİN).

MUHAKKİMЕ

(bk. HÂRİCİLER).

MUHAKKİMЕ-i ÜLÂ
(المحكمة الأولى)

Hükümün sadece Allah'a ait olduğu sloganıyla Hz. Ali'ye karşı çıkan ilk Hâriciler'e verilen ad.

Siffin Savaşı sırasında (37/657) Ali b. Ebû Tâlib, Muâviye cephesini yenilgiye uğratmak üzere iken Amr b. Âs'in tekliyle askerler mızraklarının ucuna mushaf sayfaları bağlayarak Ali ordusunu Allah'ın kitabının hakemliğine davet etti (Dîneverî, s. 189). Hz. Ali'nin, bunun bir hile olduğunu söyleyip taraftarlarını uyarması etkili olmadığı gibi kendisi de ölümle tehdit edildi. Askerlerinin arasında bulunan ve "kurrâ" diye anılan tutucu grubun halifeyi Kur'an'ın hakemliğini kabul etmeye zorlaması (Taberî, V, 48-51) ve diğer baskılardan yüzünden savaşı durduran Hz. Ali, Muâviye ile antlaşma yapmaya ve hakem tayinine rıza göstermek mecburiyetinde kaldı (antlaşma metni için bk. Dîneverî, s. 194-195; Taberî, V, 53-54). Hz. Ali, Kûfe'deki Kindeliler'in reisi sayılan Eş'as b. Kays'ın zorlamasıyla Ebû Mûsâ el-Eş'arîyi hakem ilân etti. Muâviye'nin hakemi ise Amr b. Âs'ti. Hakemlerin antlaşmayı imzalaması üzerine Eş'as b. Kays kimseye danışmadan antlaşma metnini askerler arasında okumaya başladı. Temîm kabileinden Urve b. Üdeyye, Allah'ın hüküm vermesi gereken hususlarda insanların karar alamayacağını söyledi ve "lâ hükme illâ lillâh" (hüküm ancak Allah'a aittir) diyerek yanındakilerle birlikte antlaşmaya karşı çıktı (Taberî, V, 55). Böylece "lâ hükme illâ lillâh" ifadesini ilk defa slogan olarak kullanılan ve daha sonra bu konuda onlara tâbi olan Hâriciler Muhakkime-i Ülâ (ilk tahkîmciler) diye anıldı.

Başlangıçta savaşın durdurulması ve hakemlere başvurulması konusunda israrlı olan bu grup daha sonra herhalde pişmanlık duymuş, haklı olarak girdiği mücadelede galipken mağlûp duruma düşmüş ve hâklılığından şüphe eder hale gelmişti. Bu sebeple kişilerin hâküm vermesi esasına dayanan antlaşmayı bozması yahut tövbe ederek tahkîmi reddet-

MUHAKKAK

(محقق)

Sûlus kalemi kalınlığında, harf çanakları düzümsü ve geniş, altı çeşit yazdan (aklâm-ı sitte) biri (bk. AKLÂM-ı SİTTE).

MUHAKKIK el-HİLLÎ

(bk. HİLLÎ, Muhakkik).

MUHAKKIK-1 SÂNÎ

(bk. KEREKÎ, Muhakkik-1 Sânî).

mesi hususunda halifeyi ikna etmeye çalıtlarsa da bu mümkün olmadı. Ali orduyu Siffin'den Kûfe'ye döndükten sonra birkaç bin kişilik bir grup ordudan ayrılarak Kûfe yakınındaki Harûrâ mevkii czękildi, bunlar artık Harûriyye adıyla anılmaya başlandı. Burada Şebes b. Rib'i et-Temîmîyi askerî kumandan, Abdullah b. Kevvâ el-Yeşkûriyi namaz kıldırmak için imam seçilen bu ayrılık grup, emir bî'l-mâ'rûf nehiy anî'l-münker faaliyetini başlatıp dinî hususların şûra yoluyla yürütüleceğini ilân etti. Aralarında Attâb b. A'ver, Abdullah b. Vehb er-Râsibî, Urve b. Cerîr, Yezîd b. Ebû Âsim el-Muhâribî ve Hurkûs b. Zûheyri gibi ileri gelen kimselerin de bulunduğu grubu ikna etmek ve anlaşmazlığı gidermek amacıyla Hz. Ali önce Abdullah b. Abbas'ı Harûrâ'ya gönderdi, ardından bizzat kendisi karargâhlarına kadar gidip onlarla görüştü ve bazı vaadlerde bulunarak hepsini Kûfe'ye dönmeye ikna etti. Fakat uzlaşmaya rağmen tâhkîmin halen devam etti ve hakemlerin, ilki Dûmetülcende'l'de olmak üzere kendi aralarında birkaç görüşme yaptığı şeklindeki haber yayılıncı ikinci bir ayrılma ortaya çıktı. Bu defaki ayrılış yeri Nehrevan'dı. Nehrevan yolunda, Hz. Ali safında yer alan ve Siffin'den dönen Abdullah b. Habbâb b. Eret'e rastlayan, kendisine bazı sorular sorduktan sonra onu karısıyla birlikte öldüren (Müberred, III, 1134-1135), sayıları 12.000 civarında olduğu söylenen Hâricî topluluğu burada Abdullah b. Vehb er-Râsibî ile Hurkûs b. Zûheyri imam seçti. Nehrevan'a intikal eden Hâricîler'le irtibatını sürdürden Hz. Ali, bazı teşebbüsler sonunda bunların bir kısmını yeniden Kûfe'ye getirmeyi başardı, geride kalanlarla yaptığı münazaralardan bir netice alamayınca onlarla savaşmak zorunda kaldı (Bağdâdî, s. 78-80). Nehrevan savaşında Hâricîler'in tamamına yakını katıldı. Hâricî hareketinin Ali devrindeki ilk safhası olarak kabul edilen, tâhkîme başlayıp Harûrâ ve Nehrevan savaşıyla devam eden olaylar zinciri, sonraki Hâricî fırkalarının hareket noktasını teşkil etmiştir.

Kaynaklarda Muhakkime-i Ülâ'ya nisbet edilen en önemli görüşlerden biri imâmet, diğer tâhkîm konusundaki düşünceleridir. Bu fırkaya göre imâmet Kureyş kabileşine ait bir hak olarak düşünülemez, Kureyş dışından birinin de imam olması câizdir. Kendi görüşlerine uygun olarak tayin edilmiş ve halka karşı âdil davranışan herkes meşrû imam sayılır. Böyle bir imama isyan edenlerle savaşmak

gerekir. Ancak imam tayin edilen kişi hâtan ayrılr ve insanlara zulmetmeye başlarsa onu seçen topluluk tarafından azledilir ya da öldürülür. İmam tayin edilmesi veya imamın bulunmaması durumunu da meşrû sayan bu gruba göre ihtiyâç duyulduğunda herhangi bir kimse'nin imam olması sahihtir. Yine bu firka göre Hz. Ali tâhkîm konusunda hatalı hareket etmiştir; zira insanlar arasında ortaya çıkan ihtilâflarda Kur'an'ın hakem olması gerekirken Ali kişilerin hakem olarak hukmetmesini ve onların verdiği hükmeyi uymayı kabul etmiştir. Halbuki Hz. Ali'yi tâhkîme kendileri zorlamış ve tâhkîm hususunda kendileri huküm ortaya koymuştur. Bu sebeple Hz. Ali onların, "Hüküm ancak Allah'a aittir" sloganını "bâtila alet edilmiş doğru bir söz" diye nitelemiştir. Önceleri Hz. Ali'yi sadece hatalı kabul eden bu grup daha sonra onu tekfir etmeye yönelmiştir. Ali'nin Ceme'l Vak'ası'ndan sonra muhaliflerinin mallarına ganimet olarak el koymadığını, kadın ve çocuklarına dokunmadığını, Siffin'de de aynı yöntemi uygulayıp tâhkîme rıza gösterdiğini, halbuki Nehrevan savaşında mallarını aldığı ve çocukların esir ettiğini ileri sürerek onu lânetlemiştir. Bunun dışında Hz. Osman'ı, Ceme'l Vak'ası'na katılanları, Muâviye ve taraftarlarını, hakemleri, tâhkîme razi olanları, güñah ve suç işleyenleri tekfir etmek Muhakkime-i Ülâ'nın genel kabulleri arasında görülmektedir. Mezhepler tarihiyle ilgili eserlerde (meselâ bk. Şehristânî, I, 115) bu fırka mensuplarının zûhd ve ibadete düşkünlüğü belirtilir, ancak onların şuursuz bir imana sahip bulundukları yolunda Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler de aktarılır.

BİBLİYOGRAFYA :

Dîneveri, *el-Abâbârî't-îtwâl*, s.189-198; Müberred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed ed-Dâlî), Beyrut 1406/1986, III, 1097-1101, 1130-1135; Taberî, *Târih*(Ebû'l-Fazl), V, 48-63, 64-66, 72-93; Es'ârî, *Makâlât* (Ritter), s. 127-128; Bağdâdî, *el-Fârk* (Abdü'lhamîd), s. 74-82; Şehristânî, *el-Mîle'l* (Kîlânî), I, 115-118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 316-322, 341-346; W. Montgomery Watt, *Islamic Political Thought*, Edinburgh 1968, s. 54-55; a.mlf., *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fiğlî), Ankara 1981, s. 14-18; M. Rizâ Hasan ed-Duceyî, *Firkatü'l-Ezârika*, Nefec 1393/1973, s. 19-28; J. Wellhausen, *el-Havâric ve's-Şî'a* (trc. Abdurrahman Bedevî), Küveyt 1978, s. 25-27, 35-40; Selîm en-Nâîmî, "Zuhûrû'l-Havâric", *MMîr*, XV(1967), s. 18-32; L. Vecchia Vaglieri, "Harûrâ", *EI²* (Ing.), III, 235-236; G. Levi Della Vida, "Khâridjites", a.e., IV, 1074; Ethem Ruhi Fiğlî, "Hâricîler", *Dâ*, XVI, 169-170.

MUSTAFA ÖZ

MUHAL (المحال)

"Yokluğu zâtının gereği olan" veya "konunun özü itibarıyle yokluğunun gerektiren" anlamında kelâm ve mantık terimi

(bk. HÜKÜM).

MUHÂLEA (المخالعة)

Karı-kocanın anlaşmasıyla evliliğe son verilmesi anlamında fıkih terimi.

Sözlükte "elbiseyi çıkarmak, soyunmak; ayırmak" gibi anımlara gelen *hul'*, fıkıhta kadının belli bir bedel vermesi karşısında kocanın ayrılmaya razi olması üzere evlilik bağından kurtulmasını ifade eder. Karşılıklı anlaşmayı gerçekleşmesi sebebiyle bu işleme *muhâlea* adı verilir.

Kur'an-ı Kerîm'de bir taraftan evlilik teşvik edilmiş (en-Nûr 24/32), diğer taraftan ömr boyu birlikte yaşamaya karar veren eşler arasında karşılıklı sevgi ve saygıının zamanla daha da büyüp artacağı vurgulanmıştır (er-Rûm 30/21). Eşlerin birbiri için elbise konumunda olduğu belirtilerek (el-Bakara 2/187) evlilik ilişkisi mecazi anlatımla ortak bir elbiseye benzetilmiştir. *hul'* / *muhâlea* terimi de bu âyetten istifade ile geliştirilmiştir. Yine Kur'an'da eşlerin karşılıklı anlaşış ve fedakârlık içinde evlilik hayatını sürdürmeleri, birbirlerinin haklarına saygı olmaları, birbirlerine güzel davranışları ve yükümlülüklerini yerine getirmeleri, hayatın sevinçleri yanında sıkıntılını da paylaşmaları istenmiştir (en-Nisâ 4/19, 21). Hz. Peygamber'in hadislerinde de evlilik teşvik edildiği gibi eşlerin dinî, ekonomik ve sosyal konum bakımından denk olmasının önemine dikkat çekilerek evliliğin ömr boyu süremesinin hedeflenmesi gerektiği belirtilmiş, haklı bir sebep olmadan eşlerin evlilik birliğinin bozulmasına yönelik tasarruf ve taleplerinin hoş karşılanmadığı ifade edilmiştir (Ebû Dâvûd, "Tâlâk", 3, 18; Tirmîzî, "Tâlâk", 10, 11). Bununla birlikte bazı çiftler arasında geçimsizliklerin ortaya çıkması ve geri dönülemez bir noktaya gelinmesi mümkün değildir. Evlilik hayatının çekilmek hale geldiği ve evlilikten beklenen amaçların gerçekleşmesinin çok zor olduğu bu gibi durumlarda eşler arasında nikâh bağının sona erdirilmesi gündeme gelir (en-Nisâ